

התמודדות עם התנהגויות מאתגרות בגן הילדים:

עונש בגן הילדים – יעיל או משפיל?

כתיבה: אורה גולדהירש

"העונש תמיד מצליף ופוצע, תהיה אשר תהיה צורתו" יאנוש קורצ'ק

צוותים חינוכיים בגני הילדים מרבים להשתמש במונחים: "התנהגויות מאתגרות", "התנהגויות בלתי מותאמות", "בעיות התנהגות" – כמונחים המרמזים על מצבי חיים המקשים על ההתנהלות השגרתית של הילדים ושל הצוות החינוכי במרחב הגן. כחלק מהמענים להתמודדות עם קשיים התנהגותיים מיישם הצוות החינוכי התערבות חינוכית הכוללת הצבת גבולות. לא פעם מתקשר הנושא של הצבת גבולות והובלה להתנהגות נאותה לנושא של ענישה.

עונש – "מה זה בדיוק?"

עונש מוגדר כגמול על מעשה רע, אסור, לא חוקי, לא מקובל.

ענישה היא הדרך של מסגרת חברתית כלשהי - מדינה, ארגון או קבוצה, להתמודד עם מי שמעשיהם חורגים במידה משמעותית מהנהגים או הנורמות שנקבעו באותה חברה או ארגון, ומעוגנות בחוק או בכללים מקובלים.

בספרות הדנה בנושא הענישה בחברה ניתן לזהות לפחות שלוש מטרות בהטלת עונשים:

1. **גמול** - במשמעות של: שילומים ונקם על מעשה לא רצוי
2. **הרתעה** - במשמעות של: "למען יראו וייראו" ובחינת: "כך יעשה לאיש אשר..". כלומר: הכוונת הסובבים להתנהגות מצופה על סמך ניסיון האחר
3. **מניעה** - במשמעות של: הגנה על החברה, כך שאנשים המסכנים את סביבתם, לא יוכלו לממש את כוונתם הפוגענית

בפסיכולוגיה התנהגותית (על פי סקינר) מוגדר עונש כחיזוק שלילי, אירוע הבא בעקבות התנהגות ומפחית את תדירותה (עד להכחדה). חיזוק חיובי היא הפעולה ההפוכה מהענישה ומטרתה: לעודד

ולהגביר התנהגות רצויה. חיזוקים חיוביים וחיזוקים שליליים משמשים אלה בצד אלה בתהליך החינוכי והסוציאליזציה.

זיכרונות העבר – "לעולם לא אשכח את העונש שקבלתי"

העונש מוכר כאמצעי חינוכי עתיק והוא נפוץ בכל התרבויות. כיום קיימת הסכמה, המעוגנת בחוק שעונשים פיזיים מזיקים ולכן הם אסורים.

המושג עונש מעורר רגשות שונים, מעלה תפיסות עולם מנוגדות ועמדות שונות. יש המצדדים בענישה כאמצעי לקידום התנהגויות רצויות ומקובלות ועצירת או הכחדת התנהגויות שאינן רצויות ובעיקר, כשהן בעלות אופי תוקפני. לעומתם, יש שרואים בענישה פגיעה בכבוד האדם.

רבים מאתנו נענשו בילדותם. אם על ידי ההורים ואם על ידי גננות ומורים במסגרות החינוכיות. גם אם לא תמיד זוכרים בבהירות את פרטי המקרה, לרוב הזיכרון מעלה עוצמת רגשות ותחושות פיזיות כמו: כאב, השפלה, אשמה, מבוכה וחוסר אונים, שנחו בעקבות ההענשה. יש אנשים מבוגרים המספרים על עונש שחוו בילדותם, הזכור להם עד פרטים קטנים: מילים שנאמרו, הבעות פנים ואווירה.

מעניין לשמוע כי גם מבוגרים, שמספרים שלא נענשו בילדותם באופן אישי, זוכרים הענשה של ילד אחר, חבר או בן משפחה כאירוע שהשפיע עליהם רגשית.

כשאומרים "עונש חינוכי" למה בעצם מתכוונים?

מחנכות ומחנכים בגיל הרך מתלבטים: האם נכון להשתמש בעונשים? אם כן – באילו עונשים ובאילו נסיבות? ואם לא – מהן הדרכים החלופיות להשגת התנהגויות מקובלות בקרב ילדים שלא נענים לכללים ומגלים התנהגויות מתנגדות ומתמרדות ואף התנהגויות אלימות. במצבי ענישה ניתן להבחין בפערים שבין המטרות המוצהרות לבין המטרות הסמויות ולעיתים בלתי מודעות.

מחנכים והורים, הרואים בענישה תהליך חינוכי הכרחי במצבים מסוימים, מאמינים שזהו האמצעי המוצלח ביותר לשפר התנהגות בלתי רצויה. הם סבורים שהילד, שאינו "מבין" כיצד נכון להתנהג ואשר מסרים מילוליים לא הובילו אותו לשנות את התנהגותו, יחווה באמצעות העונש חוויה בלתי נעימה, שתיחרט בזיכרונו ותעזור לו בהמשך דרכו, שלא לחזור על ההתנהגות שבעקבותיה

ענש. האמירה הנפוצה (האיום): "אם לא תקשיב לי, אעניש אותך..." נותנת למבוגר ולילד שהות עד להפעלת העונש. המבוגר מחד אומר לעצמו ולילד: עשיתי כל שיכולתי עד להפעלת העונש, ומסמנת לילד מאידך, את החומרה שבה רואה המבוגר את מעשיו. למרות זאת, הטענה הנפוצה היא: "עד שלא הענשתי... לא פסקה ההתנהגות".

המטרה המוצהרת: להעניש כדי להפסיק את ההתנהגות הבלתי מותאמת למקובל ולרצוי. לרוב, המבוגר המעניש מלא בכעס על כך שאינו מצליח להפסיק את ההתנהגות, שהילד לא מקשיב לו, שילדים אחרים בסביבה או מבוגרים נפגעים, לעיתים חפצים יקרים ניזוקים ועוד. המבוגר המעניש מרים קולו ואף צועק, וגם כאשר אינו משתמש בקולו, שפת הגוף שלו מבטאת זעם. מכאן, שלעיתים במצבים הדומים לתיאור שהובא, מטרה בלתי מודעת בהפעלת עונש היא: פורקן לכעסו של המבוגר ולעיתים, כשהילד פגע באחר, רצון לא מודע להכאיב לו בחזרה.

האם העונש יעיל או משפיל?

יש לציין שהענישה אכן מצליחה לרוב לעצור התנהגות בלתי רצויה ברגע האמת – בהווה – אך לא פעם, ההתנהגות עוברת למתכונת חדשה ומופיעה בצורה מתוחכמת יותר: בהיחבא, בגלגול חדש ועוד. התוצאה המהירה, החיובית לכאורה, מובילה למחשבה שענישה היא פתרון יעיל. סוגי העונשים המקובלים בבתי ובמערכות חינוכיות הם: הרחקה ומניעת פעילות או חפץ אהובים. תחושות ותגובות ילדים בעקבות עונש לא פעם מצביעות על כך שהתוצאה שכביכול חיובית בהווה היא נזק להמשך: הילד הנענש חש וחווה את כעסו של המבוגר, הוא עד להתנהגות בלתי מוסתת של המבוגר ולשפת הגוף שלו. אם לדוגמא נשלח הילד לחשוב על מה שעשה בחדר אחר, הוא למעשה חווה את ניסיונו של המבוגר לכפות את רצונו עליו תוך שימוש במניפולציה, הילד מבין שבתוך הסיטואציה בה הוא נמצא המבוגר לא הצליח להתמודד מולו.

ענישה מעוררת רגשות שליליים, בעיקר של פחד והתגברות תוקפנות. כעס ורצון לנקום הן שתי תגובות שכיחות. כאשר הילד מבודד בחדר או פינה מרוחקת, הוא חש תסכול, השפלה, בדידות. ההענשה מובילה להפחתה בתחושת הערך העצמי והשייכות שלו. למרות שהכוונה הייתה ש"יחשוב על מעשיו" סביר להניח, שמחשבתו תתמקד כעת, ברגע הכאב שלו, בניסיון להפיג את כאבו. הילד עלול להרבות בתכנון "נקמה" ומעשים פוגעניים נוספים וברצון להשיב למעניש כגמולו.

כך בעצם, ההענשה עלולה להוביל למערבולת של רגשות, למעגל סגור של מאבקי כוח עם הילד.

שימו לב: אם נקטתם בדרך של הענשה, היזהרו שלא להיקלע לתהליך תוקפני ומשפיל מצדכם. יש להתייחס לנוכחותם של ילדים אחרים, לוודא שאין הם תופסים את הסיטואציה כמתייגת את הילד חברתית.

ענישה לא רק מגבירה רגשות של זעם ותוקפנות, היא גם עלולה לערער את היחסים בין המבוגר לילד. הענישה יוצרת רגשות של עוינות ודחייה כלפי המעניש ולעיתים מושלכת ההתנהגות הנקמנית על ילדים אחרים בסביבת הילד. הילד שחווה עונשים עלול לחוות מצוקה, שביטוייה יהיו לעיתים במרד והתנגדות קיצוניים. גישה חינוכית המבוססת על ענישה, עלולה להוביל להחמרה בהתנהגות התוקפנית של הילד ולגרור עוד עונשים מצד הגננת. כך עלול להיווצר מצב של "ליבוי האש" מכל הכיוונים.

לעיתים מצוקה של ילד, בעקבות עונשים, מתבטאת בנסיגה והתרחקות, אשר עלולים להתפרש בטעות כ"תיקון ההתנהגות". ההסבר האמתי להסתגרות הוא: שהילד מעדיף להימנע מכל פעילות טובה או מזיקה, ובלבד להימנע מעונש. במצבים אלה ילדים מפחיתים התנהגות חקרנית, הבעת סקרנות והתעניינות, מתוך רצון לשמור על רגיעה ולא להתבלט בשום צורה. אחרים מוצאים דרכים סמויות כמו: השחתת רכוש ופגיעה בילדים אחרים בסתר. איומים ובעיקר שימוש מרובה בענישה עלולים להתפרש אצל הילד כערעור קבוע במערכת היחסים שבין הגננת לבינו. הוא עלול לחשוש שהתנהגותו הספונטאנית תתקל בתגובה זועמת של הגננת

מחקרים רבים ממחישים שתחושת ההצלחה החינוכית היא אשליה. גם אם ההתנהגות הבלתי רצויה פסקה לזמן קצר, רוב הסיכויים שהיא "תתחפש" להתנהגות אחרת ולעיתים קרובות אף חמורה יותר.

גישת ההענשה מטפלת בסימפטומים ולא בבעיה עצמה. ציות לסמכות של מבוגר מעניש (הורה, או גננת), המחליט עבור הילד איך עליו להתנהג, מלמדת את הילד כבר מהגיל הרך להסתמך על משמעת חיצונית. הילד לומד לחכות להכוונה ולא עובר תהליך של הפנמת מודל ההתנהגות הרצוי ולא מפתח משמעת עצמית להעברה למצבי חיים אחרים.

חשוב לדעת, שעונשים מרובים הופכים להיות חסרי משמעות עבור הילד והוא מצליח להפר ולהשבית גם אותם בסופו של דבר. לדוגמא: הגננת שולחת את הילד לפסק זמן והוא מתנגד, היא מבקשת להרחיק ממנו חפץ כדי להפסיק שימוש בו והוא מתנגד וכדומה. במצבים כגון אלה

הגננת יוצאת "מובסת" וחסרת השפעה על הילד, ולכן חשוב להימנע ממצבי ענישה חוזרים ונשנים.

הצבת גבולות אינה ענישה

גם אנשי חינוך הדוגלים בגישה שיש בה ריבוי של חיזוקים חיובים, מודעים לצורך בהצבת גבולות, ומניעת חופש פעולה לילד, כאשר אינו מצליח בעצמו לווסת את התנהגותו, להיות שותף לקבוצה ולתפקד כמצופה.

יש גננות שאינן משתמשות במילה עונש ("בגן שלנו אין עונשים") לדוגמא: הילד מורחק מהפעילות כי "זה יעזור לך להירגע", נלקח ממנו צעצוע "רק כדי שיהיה לך נעים כשאחזיר לך אותו" ועוד. אך חשוב להכיר בעובדה, שהילד חווה את האקט החינוכי כעונש, שכן הצעד שנקטה בו הגננת נכפה על הילד בעקבות התנהגות שהיא הגדירה כלא רצויה.

הקניית כללים ברורים להתנהגות ושמירה עליהם חשובים ליצירת אווירה של ביטחון ומוגנות. הצבת גבולות בשילוב הכלת רגשותיו של הילד היא דרך מומלצת להתמודדות עם התנהגות מאתגרת שמפרה את הכללים. ההצלחה תלויה במערכת היחסים שנקמה בין הגננת לבין הילד באיכות הקשר ובאמון שהתבסס אצל הילד. גישתה החינוכית של הגננת במצב שבו מפר ילד את כללי ההתנהגות צריכה להתייחס לילד עצמו, לא רק להתנהגותו - אלא גם לרגשותיו, שלרוב מביעים מצוקה אם בשל סיבות חיצוניות ואם בשל סיבות פנימיות. הילד לא פעם ממשיך בהתנהגותו מתוך תחושת חרדה ולא מתוך עוצמה, הוא חווה בלבול וחוסר מוצא ולא משתמש במחשבה בהירה לקבלת החלטה להמשיך בהתנהגות.

מדי פעם מחנכים נוקטים בדרך של הצבת גבולות הכרוכה בענישה זהירה לשם שינוי מצב, מעין "פסק זמן", הכולל הרחקה וליווי רגיש של הילד לשם עצירת התנהגות בלתי מותאמת. הירגעות ושינוי סביבה לעיתים מאפשרים לילד להחליף כוחות עד למצב שבו יתאפשר לו לחזור לקבוצה.

להציב גבולות ולחבק – "האם אין כאן סתירה?"

האם אפשר להציב גבולות ובו זמנית להכיל את רגשות הזעם של הילד ואף לחבק אותו?

הצבת גבולות יחד עם מסר של חיבוק והכלת רגשותיו יש בהם כדי להרגיע את הילד בגיל הרך ולטעת בו ביטחון שהוא בסביבה מגנה ולא עוינת. בכל מקרה שבו מקבל המחנך החלטה על עצירת התנהגות מסכנת ומסוכנת לילד ולסביבתו, ואף כאשר היא מסמנת בעצירת התנהגות את כללי

המוסר והצדק החברתי, חשוב לשמר אצל הילד תחושת שייכות ולא להעביר מסר של דחייה. חשוב שהילד יחווה את המבוגר כמי שעוזר לו ומכוון אותו לדרך הנכונה ולא כמי שפוגע בו.

יש לשים לב לכך, שכאשר לנגד עיני המבוגר עומדת מטרה של צמצום התנהגות בלתי מקובלת, עליו להיות פנוי להכוונת הילד לגבי ההתנהגות הנכונה ולא רק להכחדת התנהגות בלתי רצויה.

המשפטים שנאמרים כדוגמת: "אם לא תלמד להתנהג לא תוכל להשתתף אתנו..." "אם אתה חוטף, לא תקבל את הצעצוע..." "תחזור אלינו רק כשתחשוב על ההתנהגות שלך ותבקש סליחה..." משפטים אלה עוסקים רק בהצבעה על ההתנהגות השלילית.

חשוב יותר שהילד ישמע משפטים כגון: "היום אמנם לא הצלחת, אבל אני בטוחה שבפעם הבאה תצליח להשתתף במשחק עם חבר ולחכות לתורך גם כשהוא מחזיק בצעצוע שאתה הכי רוצה..." נסה בפעם הבאה לבקש ממנו את הצעצוע ותוכלו ליהנות יחד" ועוד משפטים שמציירים עתיד טוב יותר.

הצבת גבולות יחד עם ההכלה יאפשרו לילד לעצור את התנהגותו ולחוש בכך גם הקלה. בטווח הרחוק תתפתח אצל הילד משמעת עצמית שתפחית את הצורך במנגנון וויסות חיצוני בדמות מבוגר.

יש אלטרנטיבה להענשה...

הצלחת ההתמודדות עם התנהגויות מאתגרות של ילדים בגיל הרך אינה נעוצה בענישה. גישה של חיזוקים חיוביים יכולה להוביל תהליך חינוכי מיטבי כאשר קיימת בקרב הגננת עמדה בסיסית של קבלת הילד והכללתו במצבי קושי מתוך אמון ביכולתו לשנות את התנהגותו. אם, לעומת זאת, הילד מקבל מסר של דחייה וחוסר אמון ביכולתו שלו לשנות את התנהגותו, ושהיא קצרת רוח וחסרת סבלנות וסובלנות כלפיו, הוא עלול לאבד תקווה לחוש בדידות והתנהגותו עלולה להחריף. יש לדאוג כאמור, לקיומה של מערכת יחסים של אמון וקירבה, לעקביות במסרים וכללים חינוכיים, לשימוש בחיזוקים חיוביים, מתוך מודעות עצמית של הגננת והאחריות שהיא לוקחת על ההתערבות.

העמקת ההיכרות עם צדדים חיוביים באישיותו של הילד ומאפיינים ייחודיים שלו יכולה להוביל לבניית תכנית עבודה מותאמת להעדפותיו, דבר שיפחית התנהגויות בלתי רצויות. כמו כן, הגברת מודעות של המחנכים לתחושות השליליות שלהם, שמלוות את ההתנהלות החינוכית כלפי ילד

שהתנהגויותיו מאתגרות, יש בה כדי להפחיתן ולהימנע מהסלמה במערכת היחסים השלילית, שעלולה להתבסס בין המחנך לבין הילד.

מתפקידה של הגננת לדאוג לפיתוח משמעת פנימית וציות פנימי לחוקים שמוטמעים בילד באמצעות תהליך חינוך מתמשך המתמיד במתן בחירה לילד, בביסוס קשר משמעותי אתו ובבניית אמון בצעדים קטנים שיובילו אותו לקראת נטילת אחריות אישית.

סיכום

בניסיון להתמודד עם השאלה: האם עונשים הם חלק מתהליך חינוכי לא נקבעה במסמרות תשובה חיובית או שלילית לשאלה, אלא נעשה בירור מכיוונים שונים לגבי עמדות, מטרות ותחושות של ילדים ומבוגרים בהתייחס למושג "עונש".

המטרה הייתה להתבונן מתוך מודעות עצמית על דרכי השימוש שלנו בחיזוקים ועל המטרות הגלויות והסמויות יחד עם המניעים המובילים לבחירת התהליכים החינוכיים ולשימוש באמצעים הכרוכים בענישה.

הוצג הקשר שבין הצבת גבולות והכלת הרגשות של הילד והודגשה החשיבות שבמתן חיזוקים חיוביים. הודגשה חובתם של מחנכים לשמירה על כבוד הילד בכל מצב והימנעות מהשפלה וחוויה שלילית, שעלולה להיחרט בזיכרונו ולהאפיל על חוויות טובות.

הוצגה דרך אלטרנטיבית להובלת ילדים בגיל הרך באמצעות קשר, ביסוס תחושת שייכות ובניית אמון לביסוס משמעת פנימית.